

Architectuur in Nederland

Jaarboek/Yearbook
2012/2013

Architecture in the Netherlands

nai010 uitgevers/publishers

Architectuur in een kleine boodschap

HappelComelisse Verhoeven
Architecten, korth tielens
architecten en Zecc Architecten

Linda Vlassenrood

HappelComelisse Verhoeven,
Noord-Hollands Archief, Haarlem, 2012

HappelComelisse Verhoeven, North Holland
Archives, Haarlem, 2012
Foto/Photo: Karin Borghouts

Architecture with a Small Message

HappelComelisse Verhoeven
Architecten, korth tielens
architecten and Zecc Architecten

In countless debates, lectures and studies in recent years, the continuing economic malaise has sparked a barrage of existential questions about the direction of architectural education, the positioning of the architectural discipline as part of the creative industry and above all about the role of the architect in the building process. The question of whether the collapse of the market has rendered the position of the architect completely hopeless or whether there are still some discernible prospects has been duly commended upon by many players in the building industry. And opinions as to the chances of survival are very mixed. There are architects who continue to maintain that the architect must regain the authoritative role of master builder in a building process currently dominated by process managers! Players like the Royal Institute of Dutch Architects (BNA) on the other hand call for a broadening of architectural practice, with more in-house or co-opted multidisciplinary and greater entrepreneurship? In essence this rudderless discussion concerns the architect's sense of self-worth: what does he stand for, what is he capable of, and how much confidence does he still command?

On that last point we can alas be fairly clear: society's confidence in the added value of the architect is depressingly low. There are other reasons for this besides economic adversity and client cutbacks. Although every square metre of the Netherlands has been designed by architects, urban designers and landscape architects, this is not how most people experience it. Architects stand aloof from society; they communicate poorly or solely with insiders, and the autobiographical icons of previous years reveal little ambition to serve the public interest. Moreover, the conscious acceptance by architects of an involvement confined to the preliminary or definitive design, does not help to display their professional skills at different levels of scale. All the architect provides is his or her signature, an act associated with self-promotion. The breach of confidence can thus also be partly attributed to the apparent antithesis between conceptual thinking and the ability to build. The lack of synergy between the two is due in part to the poor

De economische malaise riep de afgelopen jaren in tal van debatten, lezingen en onderzoeken een arsenaal aan existentiële vragen op over de koers van het architectuuronderwijs, de positionering van het vak architecturaal onderdeel van de creatieve industrie en vooral over de rol van de architect in het bouwproces. De vraag of de positie van de architect door het instorten van de markt volkomen uitzichtloos is geworden of dat er nog mogelijkheden te benoemen zijn, is inmiddels door vele spelers in de bouwkolom van meentaaarvoorzien. En de meningen over de overlevingskansen lopen sterk uiteen. Er zijn architecten die er nog altijd voor pleiten dat de architect weer de gezaghebbende rol van bouwmeester moet krijgen in een inmiddels door procesmanagers beheerst bouwproces! Partijen als de BNA roepen juist op tot een verbreding van het takenpakket om met multidisciplinair advies en ondernemerszin meersamen te werken? In essentie gaat deze stuurloze discussie over de eigen waarde van de architect: waar staathij voor, wat kan hij en welk vertrouwen krijgt hij nog

Over dat laatste kunnen we helaas vrij duidelijk zijn: het geloof van de samenleving in de meerwaarde van de architect is bedroevend klein. Hiervoor zijn, naast de economische malaise, inperkingen door opdrachtgevers, ook andere oorzaken te benoemen. Hoe wel iedere vierkante centimeter in Nederland door architecten, stedenbouw-kundigen en landschapsarchitecten is ontworpen, wordt dat door het merendeel van de bevolking niet als zodanig ervaren. De architect staat juist op grote afstand van de maatschappij; hij komt met unieke slecht **of alleen met ingewijden en uit de autobiografische iconen van de voorgaande jaren** spreekt nauwelijks de ambitie om de publieke zaak te dienen. De welbewuste acceptatie van architecten om alleen bij het **voorlopig of definitief ontwerp betrokken te zijn, helpt bovendien niet** om hun vakbekwaamheid op verschillende schaalniveaus te etaleren. De architect verleent slechts nog zijn signaturen deze handeling wordt vervolgens niet zelf promotie geassocieerd. De vertrouwensbreuk is dan ook deels toe te schrijven aan de schijnbare tegenstelling tussen conceptuele denken en bouwend vermogen.

reputation of architects; newly graduated architects in particular have no or insufficient experience of the practice of building.

In the 1990s and the first few years of the twenty-first century, this gap was seen as far from problematical. Conceptual, mediagenic images flew around the world. In decades past, individual self-expression was embraced by a large part of architectural practice. The period is regarded as belonging to the heyday of Dutch architecture, including by policymakers who as a result of this qualification have identified architecture as an economic powerhouse within the creative industry. Abroad, the bigger firms are once again earning money with iconic buildings that are seldom self-critical and not particularly site-specific. It is significant that the current discussion about the role of the architect chiefly concerns the market position and the process; the social embedding of the discipline is rarely if ever referred to.

A Small Message

A number of young practices are resolutely and willfully succeeding in bridging the gap between idea and realization. With something approaching stoicism, they put into practice the interview as to where the future role of the architect lies: in the creation of spatial quality by taking charge of the entire building process in an extremely realistic, pragmatic and meticulous way. Of the firms represented in this Yearbook selection, Happel, Cornelisse Verhoeven Architecten, Korth tielens architecten and Zecc Architecten are trailblazers in this respect.

Het gebrek aan synergie tussen de twee is mede debet aan de slechte reputatie van architecten; met name net afgestudeerden hebben geen of onvoldoende kennis van de bouw praktijk.

In de jaren negentig en in de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw werd deze kloof als verre van problematisch ervaren. De conceptuele, mediagenieke beelden vlogen de wereld over. De individuele zelfexpressie is de afgelopen decennia dooreen groot deel van de architectuurpraktijk omarmd. De periode wordt tot de hoogtijdagen van de Nederlandse architectuur gerekend, ook door beleids-makers, die als gevolg van deze kwalificatie de architecturaal economisch potentieel binnen de creatieve industrie hebben gepositioneerd. In het buitenland verdienen de grotere bureaus het geld opnieuw met iconische gebouwen, die zelden kritisch en weinig locatiegebonden zijn. Het is tekenend dat de huidige discussie over de rol van de architect voornamelijk de marktpositie en het proces beheerst; de maatschappelijke verankering van het vak komt niet of nauwelijks aan bod.

Een Kleine boodschap

Een aantal jonge bureaus bewijst dat de kloof tussen idee en realisatie vastberaden en op eigen-gereide wijze weten te overbruggen. Bijna stoicijns brengen ze in praktijk waarvoor hen het antwoord op de toekomstige rol van de architect ligt: het creëren van ruimtelijke kwaliteit door het volledige bouwproces ierst realistisch, pragmatisch en zorgvuldig ter hand te nemen. De bureaus Happel, Cornelisse Verhoeven Architecten, Korth tielens

Floris Cornelisse describes the work of his partnership as 'architecture with a small message', which is an implied criticism of the conceptual architectural gestures 'with little content' of the past twenty years.³ In this essay his remark serves as the common denominator of the design stance of the aforementioned practices. On the face of it, the characterization would appear to refer mainly to projects of a limited scale and impact. The prominent presence of the word 'small' also implies an architecture that is relevant to only a restricted group of insiders. In fact, the reverse is true. The incorporation of a message, however small, is seldom value-free. What are the deeper layers of meaning in the work of these architectural practices? What does the irony of working say about the (future) role and position of the architect? To what extent are they nevertheless indebted to conceptual design and in what way do they react against it?

Conceptual Thinking and Designing

Provocative, experimental, fresh, dry, cheeky and even audacious; these are some of the epithets applied to the conceptual architectural designs of the 1990s and early twenty-first century. What the designers had in common was the firm, in an all, pragmatic and ironic reinterpretation of our everyday reality. It resulted in an emphatically different use of existing forms, materials and orders. These images in turn evoked a sense of alienation: while in every way redolent of directly observable reality, on closer inspection they deviated ever so subtly from it. The success of firms like OMA, MVRDV and West 8 was also due to their daring and provocative design solutions for very complex processes and commissions. The restrictions of a design brief were turned into a challenge and sometimes literally into a guiding principle. After all, in conceptual design the design process was just as important as the end result. The reproducibility of the image was paramount and became the trademark.⁴ It is hardly strange, therefore, that these very firms have for some years been major contributors to the realization of a 'city of images' in emerging world economies like China, Russia and India.

architecten en Zecc Architecten uit de selectie van dit Jaarboek vervullen hierin een voorttrekkersrol. Partnerarchitect Floris Cornelisse om schrijft hun werk als 'architectuur met een kleine boodschap'.³ Hij geeft hierna een kritiek op de 'conceptuele architectonische gebaren met weinig inhoud' van de afgelopen twintig jaar. In dit essay fungeert zijn uitspraak als gemene deler voor de ontwerphouding van bovengenoemde bureaus. In eerste instantie lijkt de typering vooral aan projecten met een beperkte schaal in plaats te refereren. De prominentie aanwezigheid van het woord 'klein' impliceert bovendien een architectuur die voorslechts een beperkte groep ingewijden relevant is. Het tegendeel is waar. Het integreren van een boodschap, hoe klein ook, duidt op het willen overbrengen van een diepere betekenis. Een boodschap is immers zelden van aard vrij. Wat zijn de diepere betekenislagen in het werk van deze architectenbureaus? Wat zegthun meer van werken over de (toekomstige) rol en positie van de architect? In welke mate zijn ze toch schatplichtig aan de conceptuele ontwerphouding en op welke manier zetten ze zich er tegen af?

Conceptueel denken en ontwerpen

Provocerend, experimenteel, fris, droog, brutaal en zelfs bot; zo werden de conceptuele architectuurontwerpen uit de jaren negentig en eerste jaren van de eenentwintigste eeuw om schreven. Wat de ontwerpers bond was hun minimale, pragmatische en ironische herinterpretatie van onze alledaagse werkelijkheid. Het leidde tot een expliciet ander gebruik van bestaande vormen, materialen en ordeningen. Deze beelden riepen vervolgens een vervreemdend gevoel op: in alles deden ze aan de direct waart nemen werkelijkheid denken, maar waken daarbijnader inzien toch op subtiele wijze van af. Het succes van bureaus als OMA, MVRDV en West8 ontstond ook door de uitdagende en provocerende ontwerpoplossingen vooruiterst complexe processen en opdrachten. De beperkingen van een programma van eisen werden tot uitdaging en soms letterlijk tot leidraad gemaakt. In de conceptuele

where love of the one-dimensional image and overwhelming scale flourishes; proper execution and contextual embedding in the urban fabric are of secondary importance.

Responsibility

The need to transcend conceptual design and its free-wheeling architectural images was already recognized ten years ago. A worldwide economic decline and a populist political climate clearly called for more engagement than mere conceptual clowning.⁵ In Yearbook 2001/02, editor Roemervan Toom detected no social or political engagement among the leading generation of architects. He reproached them for their lack of ideology and critical reflection. The professional group was overly focused on the market and on consensus, with the result that architects produced only mediagenic and populist architecture.⁶

The fertile ground in which the architectural discourse took root has changed considerably over the years. A multiplicity of exhibitions, lectures and publications about the big spatial and social tasks have been held both at home and abroad. The architect was sometimes presented as saviour but just as often called to account: architects were required to engage with large-scale issues, possibly in the role of instigator or developer. More than once the architect was left standing on the sidelines; after all, a large part of our living environment is realized without any input from architects. The changing role of the architect was also increasingly linked to a growing social consciousness. There was an expectation that architecture

ontwerphouding was het ontwerpproces inmers net zo belangrijk als het eindresultaat. De reproduceerbaarheid van het beeld voerde de boventoon en werd een handelsmerk.⁴ Het is dan ook niet vreemd dat juist deze bureaus al enige jaren volop bijdragen aan de realisatie van een city of images in opkomende wereld economieën zoals China, Rusland en India. **Hier floreert de liefde voor het eendimensionale** beeld en de overvloedige schaal; een adequate uitvoering en contextuele inbedding in het stedelijk weefsel zijn van ondergeschikt belang.

Verantwoordelijkheid

De noodzaak tot het ontstijgen van de conceptuele ontwerphouding en haar vrijblijvende architectuurbeelden stelden we tien jaargeleden al vast. Een wereldwijde economische terugval en een populistisch politiek klimaat vroegen overduidelijk om meer engagement dan alleen conceptuele grappigheid.⁵ In het Jaarboek 2001/02 signaleerde redacteur Roemervan Toom geen sociaal-maatschappelijke en politieke bewustzijn bij de leidende generatie architecten. Hij verweeethun een gebrek aan ideologie en kritische grondhouding. De beroepsgroep was te veel op de markten op consensus gericht; architecten produceerden hierdoor slechts nog mediagenieke en populistische marktarchitectuur.⁶ De voedingsbodem waarop het architectuurdiscours wortelschoot veranderde in de jaren daarna aanzienlijk. Een veelvoud aan tentoonstellingen, lezingen en publicaties over de grote ruimtelijke en maatschappelijke opgaven sindsdien in binnen- en buitenland georganiseerd. De architect werd hierin

would help to promote social cohesion. The most recent wave of attention accordingly focuses on bottom-up initiatives. They are usually small-scale interventions, developed by citizens, designers, artists and a few architects. The bigger the project, the smaller-scaled often the design solution and the more the architect must share his other role as designer.⁷

Confidence

Because of the economic malaise, bottom-up initiatives address the discussion about the role of the architect. Such initiatives do indeed catalyse the conversation and liberate the dialogue between different target groups. Often, they also concern sexy projects that are a hit with the media. A case in point is the huge media interest in the Norderpark-bar in Amsterdam-North. The budget for the project was put together with crowd funding and the pavilion was assembled entirely from second-hand building materials sourced through an eBay equivalent. All the sellers appeared with a photo and story on a dedicated website. The appeal of the project lay in the recognizability and personalization of the contributions.

Bottom-up initiatives are welcomed as a necessary free port for change, but are they sufficient to heal the breach of confidence between architect and society? Do local authorities and clients have a coherent vision that welcomes and provides continuity for these initiatives? How durable is the bottom-up approach?

Stoical

Happel Cornelisse Verhoeven Architecten (founded in 2007), Zecc Architecten (2002) and Korth Tielens Architecten (2001) keep well away from the architectural debate and devote their time and attention to working meticulously and to actually building. They have no doubt that the architect can be a spearhead for change, but only after delivering the physical proof of this. The partner architects were all schooled

als verlosser opgevoerd, maar werd net zo vaak ter verantwoording geroepen: hij moet zich engageren met grootschalige vraagstukken, al dan niet in de rol van aanjager of ontwerker. Meer dan eens stond hij gewoond aan de zijlijn. Een groot deel van onze leefomgeving komt immers zonder tussenkomst van architecten tot stand. De veranderende rol van de architect werd daarnaast steeds vaker aan een toenemend sociaal bewustzijn gekoppeld. Architectuur zou moeten bijdragen aan het bevorderen van sociale cohesie. De meest recente golf van aandacht richt zich conform deze lijn op bottom-up-initiatieven. Het zijn veelal interventies op kleine schaal, ontworpen door burgers, omgevingsgevers, kunstenaars en enkele architecten. Hoe groter de opgave, hoe kleinschaliger vaak de oplossing en hoe meer de architect zijn rol als ontwerper moet delen?

Vertrouwen

Door de economische malaise ontamen bottom-up-initiatieven de discussie over de rol van de architect. De initiatieven katalyseren inderdaad het gesprek en emanciperen de dialoog tussen verschillende doelgroepen. Het zijn bovendien vaak sexy projecten, die goed in de media liggen. De enorme media-aandacht voor de Noordparkbar in Amsterdam-Noord is hiervoor illustratief. Er werd een budget vergaard met crowdfunding. Het paviljoen is volledig samengesteld uit bouwmaterialen afkomstig van Marktplaats en alle verkopers kwamen met een verhaal en een foto terecht op een website. Het project sprak aan door de herkenbaarheid en de verpersoonlijking van de bijdragen. Bottom-up-initiatieven worden verwelkomd als een noodzakelijke vrijhaven voor verandering, maar zijn ze toereikend om de vertrouwensbreuk tussen architecten samenleving te herstellen. Is er sprake van een verbindende visie bij gemeenten en opdrachtgevers, waardoor deze initiatieven kunnen landen en worden gecontinueerd? Hoe duurzaam is de bottom-up-aanpak?

during the heyday of conceptual architecture, but their design stance unequivocally expresses an alternative course. Their desire to prove themselves entails no manifestos or heavy rhetoric, but is instead embodied in a layered and well-executed design, together with an added sensory value for the user and the viewer. The architects have sought their own references and have often found them in countries like Germany, Switzerland, England and Belgium with architects and practices like Stephen Taylor, Caruso St John, Hans Kollhoff, Werner Düttmann, Mies van der Rohe, Egon Eiermann, Steven Holl and Maccree nor Lavington. The work of these architects is expressive of attention to the layeredness of a building, the materiality of architecture and intervening in the existing city.

Realistic Pragmatism

Although a strong design is the product of a compelling concept, the idea only gathers strength through a continuous refinement of its feasibility in the elaboration phase. Only during this period does a coherent narrative emerge with the vital synergy between concept and craftsmanship. Feasibility and materiality play a major role from the very first ideas. The architects design, as it were, with 'the brick next to the computer'. They deliberately take on the entire building task (including elaboration of the working drawings) in order to be master of the end result, but also, given the tight budget, so as to be able to anticipate possible savings and exploit every technical and functional opportunity. This varies from clever reshuffling of budget items to the use of recycled or

Stoeps

Happel Come Lisse Verhoeven Architecten (opgericht in 2007), Zecc Architecten (opgericht in 2002) en Korthuis architecten (opgericht in 2001) houden zich verre van het architectuurdebat en gebruiken al hun tijd en aandacht om zorgvuldig te kunnen werken en daadwerkelijk te bouwen. In hun ogen kan de architect werkelijk een aanjager van veranderingen zijn, maar hij levert eerst en vooral het ruimtelijke bewijs daartoe. De partnerarchitecten zijn allen opgeleid in de hoogtijdagen van de conceptuele architectuur, maar in hun ontwerp houding spreekt nadrukkelijk een alternatieve koers. Hiervoor

Happel Come Lisse Verhoeven, Bezoekerscentrum De Bergen, Kemmel (België), ontwerp 2011

Happel Come Lisse Verhoeven, De Bergen Visitor Centre, Kemmel (Belgium), design 2011
Foto's/Photos: Happel Come Lisse Verhoeven

standardized building parts in order to generate new possibilities elsewhere in the project. The legacy of conceptual design is principally evident in this realistic pragmatism: having fun finding practical solutions.

Detail

Clear and meticulous detailing is unmistakably associated with the signature of the three practices. This attentiveness stems from a combination of practical ingenuity and a continuous search for the right materiality in relation to a particular sensory perception. A good example is the renovation of the North Holland Archives by Happel Come Lisse Verhoeven. There was a desire for a new, formal facade with entrance on the garden side. To make this financially feasible, the architects reused the existing garden elevation at the rear and

gebruiken ze geen manifesten of een zwart retoriek, maar hun bewijsdrang ligt besloten in een laagde en goed uitgevoerd ontwerp, met een zintuiglijke warmte voor de gebruikers beschouwer. De architecten hebben eigen referenties gezocht in deze veelal in landen als Duitsland, Zwitserland, Engeland en België gevonden; ze kwamen uit bij architecten en bureaus als Stephen Taylor, Caruso St John, Hans Kollhoff, Werner Düttmann, Mies van der Rohe, Egon Eiermann, Steven Holl en Norman Foster. Hieruit spreekt aandacht voor de laagheid van een gebouw, de materialiteit van architectuuren het interneren in de bestaande stad.

Realistisch pragmatisme

Een sterk ontwerp ontstaat weliswaar door een overtuigend concept, het idee wordt pas aan kracht door een continue aanscherping van de mate van haalbaarheid in de uitwerkingsfase. Alleen in deze periode ontstaat een eenduidig verhaal met de broodnodige synergie tussen concepten van aanscherping. De mate van haalbaarheid en materialiteit spelen al vanaf de eerste ideeën een belangrijke rol. Er wordt als het ware met de baksteen naast de computer ontworpen. De architecten nemen bewust de volledige bouwopdracht (inclusief het uitwerken van de werktekeningen) op zich om meer te zijn van het eindresultaat, maar ook om met een beperkt budget op bezuinigingen te anticiperen en alle technische en functionele kansen te benutten. Dit varieert van slimme begrotingsposten schuiven tot hergebruik van bestaande gebouwonderdelen en standaardisatie om elders in het project nieuwe mogelijkheden te creëren. De nalatenschap van de conceptuele ontwerphouding manifesteert zich vooral in dit realistisch pragmatisme: het hebben in het vinden van praktische oplossingen.

Detail

Het helder doordetaileren is onmiskenbaar met de signatuur van de drie bureaus verbonden. Deze aandacht vloei voort uit een combinatie

van praktische vindbaarheid én een continue zoektocht naar de juiste materialiteit in relatie tot een zintuiglijke warmte. De renovatie van het Noord-Hollands Archief door Hapelle Comelisse Verhoeven is daarvan een goed voorbeeld. Er bestond de wens om aan de tuinzijde een nieuwe, representatieve gevel met entree te realiseren. Om dit financieel haalbaar te maken, is de bestaande tuingevel aan de achterzijde hergebruikt en is op het interieur bezuinigd door het eubilaire serie matig te ontwerpen en te kiezen voor een beperkt materiaalpalet. Deze keuzes leidden tot alles behalve een versraling. Juist in de afwerking versterkten de architecten de tastbare eigenschappen van het

Studio Rolf, frans Zecc, Kuisoning
Zwarte Parel, Rotterdam, 2010

Studio Rolf, frans Zecc, Jack Pearl
DIY house, Rotterdam, 2010
Foto's/Photos: Frank Hanswijk

economized on the interior by designing modular furniture and opting for a limited range of materials. These choices in no way diminished the end result. In the finishing the architects deliberately enhanced the tactile qualities of the materials by increasing the contrasts. The oak furniture was treated with Neptune green stain to intensify the grain. Brass fibres were used to impart a coarse dark brown texture to the steel table frames and door handles. The design process literally proceeded from big to small.

Sensory Perception

A second legacy of conceptual thought and design is implicit in the slight estrangement from the everyday. For a new visitor centre in Kemmel (Belgium), Hapelle Comelisse Verhoeven took an archetypical house and enlarged it by half as much again. In Rotterdam, Studio Rolf, frans Zecc painted the facade of a renovator's dream house completely black. Window openings belonging to the new layout perforate existing frames and windows in odd places. Both projects deviate subtly from our everyday reality and in so doing stimulate perception: the deviations' in the image quite simply demand a second and a third glance. These are everyday references from a collective memory which is being expanded; by using them in a different way, new meanings are generated. In this case, however, alienation is part of an array of interventions aimed at enhancing the sensory perception and thus the meaning of a project. Careful thought is given to how every area of the building should feel and how its materiality can contribute to that; not even the storage areas are excluded.

material door de contrasten op te voeren. De eikenhouten meubels zijn behandeld met een groenebeits om de nerven te intensiveren. De stalen tafelframen en deurgrepen zijn voorzien van een ruwe donkerbruine structuur met messingvezels. Het ontwerp proces verliep letterlijk van groot naar klein.

Zintuiglijk

Een tweede erfenis van het conceptuele denken en ontwerpen ligt in de manier waarop de vernieuwde dingen van het alledaagse besloten. In Kemmel (België) wordt een nieuw bezoekerscentrum, in de vorm van een archetypisch huis, door Hapell Comelisse Verhoeven anderhalf keer vergroot. Een bestaande gevel van een Rotterdamse kluisopening is door Studio Roif.fr (in samenwerking met Zecc) volledig zwart geschilderd. Raamopeningen, behorende bij de nieuwe indeling, doorboren op vreemde plekken bestaande kozijnen en ramen. De twee projecten wijken op subtiele wijze af van onze alledaagse werkelijkheid en prikkelen daardoor de waarneming: de 'afwijkingen' in het beeld vragen simpelweg om een tweede en een derde blik. Het zijn alledaagse referenties uit een collectief geheugen waarop voortgebouwd wordt; door het gebruik ervan anders in te zetten, ontstaan nieuwe betekenissen.

De vernieuwde dingen maakten recht onder de luik van een palet aan interventies om de zintuiglijke ervaring en daardoor de betekenis van een project te vergroten. Er wordt zorgvuldig nagedacht over hoe iedere plek in het gebouw moet 'voelen' en hoe de materialiteit daaraan kan bijdragen; de berging wordt daarbij niet buitengesloten. Een intens gebruik van kleuren en materialen vergroot de leesbaarheid van het gebouw. Het beeld wordt hierdoor beduidend gelaagder dan het eendimensionale iconische beeld, dat na inzoomen nauwelijks nog verrassingen in petto heeft.

Maarspele ook andere overwegingen. Bij korth tielens worden verhalen lijnen geconstrueerd om te duiden hoe verschillende mensen zich door hun gebouw en of openbare ruimte zullen bewegen en hoe ze

elkaar mogelijk ontmoeten. Deze scenario's worden ook uitgetekend. Het bevorderen van collectiviteit ervaren zij als de kern van hun werk en deze overtuiging is ook zichtbaar in de aandacht voor het interieur. Het woongebouw is ontworpen als een woonhuis en dat begint al direct bij het binnenkomen. In de entreehal van zowel de projecten Lommelrijk als IJburg 46C zijn zichtlijnen doorgevoerd om contact te maken met de directe omgeving en de burelen. Het samenspel van trappen, raamopeningen, balustrades, lambriseringen en veelal donkerkleur gebruik manifesteert zich bovendien als een ruimtelijke oefening in het creëren van geborgenheid en huishelijkheid: een collectieve leefruimte. Hierin

korth tielens, entreehal Lommelrijk, Amsterdam, 2012 / korth tielens, entreehal Lommelrijk, Amsterdam, 2012
Foto/Photo: Luuk Kramer

korth tielens, entreehal IJburg 46C, Amsterdam, 2012 / korth tielens, entreehal IJburg 46C, Amsterdam, 2012
Foto/Photo: korth tielens architecten

An intense use of colours and materials increases the building's legibility. The resulting image is considerably more layered than the one-dimensional iconic image, which on closer inspection has few surprises in store.

But there are other considerations. At korth tielens narrative lines are constructed to pinpoint how different people will move through their buildings or public space and how they might encounter one another. These scenarios are also traced out. Promoting collectivity is seen as central to their work and this conviction is also evident in the attention paid to the interior. The apartment building is designed like a house and this starts right at the entrance. In the entrance hall of both the Lommelrijk and IJburg 46C projects sightlines are used in order to make contact with the immediate surroundings and the neighbours. The interplay of stairs, window openings, balustrades, paneling and mostly dark colours also manifests as a spatial exercise in creating a sense of security and hominess: a collective living space. In this respect the architects call themselves idealistic: they believe they can pass on some of their attentiveness to the residents.

M odest

The pursuit of community or even social cohesion resonates in the above-mentioned projects, chiefly at the level of the building and at the interface with the immediate surroundings. A proper contextual integration, however, offers the possibility of taking the notion of collectivity to the level of the urban fabric. With their architectural urban design 'Hapell

Stephen Taylor Architects, House on Work (kelder verdieping en begane grond zijn bestemd voor commerciële activiteiten, de twee verdiepingen daarboven voor wonen), Charlotte Road, Shoreditch, Londen, 2008

Stephen Taylor Architects, House on Work (basement and ground floors are intended for commercial uses, the two floors above for living), Charlotte Road, Shoreditch, London, 2008
Foto's/Photos: Diana Marinescu

noem en zij zichzelf idealistisch: zij geloven iets van hun aandacht aan de bewoners door te kunnen geven.

Bescheiden

Het streven naar gezamenlijkheid of zelfs sociale cohesie weerklinkt in bovenstaande projecten voor namelijk op het gebouw niveau en op het snijvlak met de directe omgeving. Een adequate contextuele inbedding levert echter mogelijkheden om de notie van collectiviteit naar het stedelijk weefsel op te schalen. Happel Come Lisse Verhoeven wilm et zijn 'architectonische stedenbouw' nadrukkelijk voortbouw en op bestaande stedelijke structuren en daardoor een bijdrage leveren aan een coherente transformatie van de collectieve stad. Hun projecten doen een uitspraak over het architectonisch object in relatie tot het stedenbouwkundig ensemble. Een 'architectuur met een kleine boodschap' refereert hierin ondermeer aan de herontwikkeling van het verbeterde stadsdeel Shoreditch in oostelijk Londen in de jaren negentig.⁸ In deze periode vervulde een groep van gelijkgestemde architecten en kunstenaars zoals Stephen Taylor, Jonathan Woolf, Stephen Bates, Brad Lochore, Mark Pinbott en Tony Fretton met kleine projecten een voortrekkersrol in de fysieke reparatie van het stadsdeel. Doormiddel van ingetogen invullingen en verbouwingen versmoltten oud en nieuw stapsgewijs en als vanzelfsprekend met elkaar. Het doordacht continueren van het bestaande en daarbij voortbouw en op lokale referenties stond hoog in het vaandel. **Het is deze bescheiden filosofie die een belangrijke leidraad vormt voor de drie bureaus. Het impliciert**

Come Lisse Verhoeven are intenton building on existing urban structures and in so doing contributing to a coherent transformation of the collective city. Their projects make a statement about the architectural object in relation to the urban ensemble.

In this context, an 'architecture with a small message' refers for example to the redevelopment of the run-down Shoreditch district in London's East End in the 1980s.⁸ During this period a group of like-minded architects and artists such as Stephen Taylor, Jonathan Woolf, Stephen Bates, Brad Lochore, Mark Pinbott and Tony Fretton played a pioneering role in the physical repair of the district by means of small projects. Through modest infills and renovations, old and new merged gradually and naturally with one another. The well-thought-out continuation of the existing, entailing building on local references, was considered of paramount importance.

This modest philosophy is a key guiding principle for all three practices. It implies a lengthy search during both design and materialization aimed at achieving a natural synthesis between old and new, something the three practices pursue at different levels of scale. They are firmly convinced that a city or a building benefits from new historical layers. Although they adopt a decidedly modest attitude towards the existing, they are not averse to changes or explicit modifications when the situation calls for them. In the end one always leaves a mark, however subtle.

Conclusion

The architects believe unreservedly in the social significance of architecture. An 'architecture with a small message' is not a sign of false modesty, for the architects are convinced that they can pass on some of the care and precision that are so visibly and tangibly present in their architectural interventions to society and to the city. This won't solve the big world problems, but ultimately they would like to enlarge and positively influence the consciousness of our built environment. Taking responsibility is thus not just a matter of controlling the entire design

een langdurig zoeken in zowel ontwerp als materialisatie om een vanzelfsprekende symbiose tussen oud en nieuw te waarborgen. Het wordt door drie bureaus op verschillende schaalniveaus nagestreefd. De stad of een gebouw is naar hun stellige overtuiging gebaat bij nieuwe geschiedenissen. Hoe elke zich nadrukkelijk nederig naar het bestaande opstellen, zijn ze niet wils van veranderingen of uitgesproken aanpassingen wanneer de situatie daarom vraagt. Er wordt uiteindelijk altijd een stem pelgedrukt, hoe subtiel ook.

Slot

De architecten geloven onvoorwaardelijk in de maatschappelijke betekenis van architectuur. Een 'architectuur met een kleine bodschap' is daarin geen teken van valse bescheidenheid. De architecten zijn namelijk van overtuigd dat zij een deel van hun aandacht en zorgvuldigheid, die in hun architectonische ingrepen zo zichtbaar en voelbaar aanwezig zijn, aan de samenleving en aan de stad kunnen overdragen. Het meeblijven van onze wereldproblematiek niet op, maar willen zij uiteindelijk het bewustzijn van onze gebouwen omgeven vergroten en positief beïnvloeden. Het nemen van verantwoordelijkheid ligt dus niet alleen in het beheersen van het volledige ontwerp- en realisatieproces. Hun maatschappelijke ambitie ligt in het creëren van blijvende ruimtelijke kwaliteiten op alle schaalniveaus. Bottom-up-initiatieven zien zij daarin slechts als een vorm van 'tijdelijk zoethoudertje voor architecten en pleisters plakken'. Zij willen nadrukkelijk investeren in een duurzame bijdrage aan onze gebouwen omgeving. Het herstellen van de vertrouwensbreuk ligt volgens hen in het leveren van dat fysieke bewijs, juist in tijden van economische rampspoed.

and realization process. Their social ambition lies in creating enduring spatial quality on all levels of scale. They see bottom-up initiatives as merely a 'temporary sop for architects' and 'bandaid measures'. They express desire to make a durable contribution to our built environment. In their view, repairing the breach of confidence lies in delivering that physical evidence, especially in times of economic recession.

- 1 Atelier Kempe Thill Architects and Planners, De Nieuwe Architect. Onderzoek naar de recente veranderingen binnen de Nederlandse bouw en de positie van de architect, maart 2010.
- 2 BNA, Toekomst. Scenario's voor architectenbureaus en architectenbranche, december 2011. Een continu dalende bouwproductie zal in 2030 tot een marginalisering van het vak architect leiden en daarom zijn er nieuwe ontwerkkolpectieven noodzakelijk. Het vooruitzicht bestaat uit twee categorieën architectenbureaus: grote, multidisciplinaire bureaus die breed inzetbaar zijn en vooral op de internationale markt zullen opereren. En daarnaast een overvloed aan kleine zelfstandigen die flexibel aan projecten werken. Het middelgrote bureau zal inageneog verdwijnen.
- 3 Voordit artikel is gesproken met Ninke Hapellen Floris Cornelisse (Happel Cornelisse Verhoeven Architecten), Gus Tielens en Mike Korth (Korth Tielens architecten) en Bart Kellerhuis (Zecc Architecten).
- 4 Linda Vlassenrood, Reality Machines. Het alledaagse weerspiegeld in heden-daagse Nederlandse architectuur, fotografie en vormgeving, Rotterdam 2003. De gelijknamige tentoonstelling in het Nieuw Instituut in Rotterdam toonde honderd objecten van architecten, industrieel en grafisch ontwerpers, fotografen en modeontwerpers een overzicht van tien jaar conceptueel werk.
- 5 De tentoonstelling Reality Machines' eindigde met de vraag: hoe nu verder, om de discussie over een meer kritische grondhouding te stimuleren. De publicatie Nieuw engagement, in architectuur,

kunsten vormgeving (2003) onderma een eerste poging om met diverse critici de herbezinning onderworde te brengen.

- 6 Roemervan Toom, Verdwaald in het paradijs; Architectuur in Nederland. Jaarboek 2001/02, Rotterdam 2002, p. 9-16.
- 7 Een aantal voorbeelden in de innovatie-agenda Architectuur als Noodzaak (2009) van het NAI werd een vrijwillekeurige selectie Nederlandse architectenbureaus als de verlossers van grootschalige ruimtelijke en sociale problemen ten tonele gevoerd. Minderhemelbestormend en daardoor meer op de realiteit gestoeld, was de presentatie Small Scale, Big Change. New Architectures of Social Engagement (2010) in het MOMA in New York. Het Amerikaanse paviljoen presenteerde tijdens de laatste Architectuur Biennale van Venetië de tentoonstelling Spontaneous Interventions. Design Actions for the Common Good (2012). Hier werden 124 voorbeelden getoond van sociale interventies, veelal ontworpen door burgers.
- 8 Eind jaren tachtig lagen de fabrieken en pakhuizen in Shoreditch er verlaten bij na het vertrek van de textielindustrie. De kentering kwam in de jaren negentig, toen alternatieve kunstenaars in initiatieven, galeries en clubs hun intrek namen in de verlaten pakhuizen en woningen. Shoreditch werd een van de meest levendige en creatieve centra van Londen.

- 1 Atelier Kempe Thill Architects and Planners, De Nieuwe Architect. Onderzoek naar de recente veranderingen binnen de Nederlandse bouw en de positie van de architect, maart 2010.
- 2 BNA, Toekomst. Scenario's voor architectenbureaus en architectenbranche, december 2011. An ever-declining building production will result in the marginalization of the profession of architect by 2030 and for this reason new development perspectives are needed. The prospect is for two types of architectural practice: large, multidisciplinary firms which are versatile and operate mainly in the international market. And alongside them a profusion of small practices that work flexibly on projects. The medium-sized office will virtually disappear.
- 3 For this article the author spoke with Ninke Hapellen Floris Cornelisse (Happel Cornelisse Verhoeven Architecten), Gus Tielens and Mike Korth (Korth Tielens architecten), and Bart Kellerhuis (Zecc Architecten).
- 4 Mirroring the Everyday in Contemporary Dutch Architecture, Photography and Design, Rotterdam 2003. The exhibition of the same name in the NAI, with over a hundred objects by architects, industrial and graphic designers, photographers and fashion designers, presented an overview of ten years of conceptual work.
- 5 The exhibition Reality Machines' ended with the question, where to from here, which was aimed at stimulating the debate about a more critical attitude. The publication New Common Interest in Architecture, Art and Design (2003) was an initial attempt involving various critics to put the reassessment into words.
- 6 Roemervan Toom, Lost in Paradise; Architecture in the Netherlands. Yearbook 2001/02, Rotterdam 2002, pp. 9-16.
- 7 A few examples in the NAI's innovation agenda, Architecture of Consequence (2009), a fairly random selection of Dutch architectural practices were presented as the saviours of large-scale spatial and social problems. Less naively idealistic and consequently more rooted in reality, was the presentation Small Scale, Big Change. New Architectures of Social Engagement (2010) in the MOMA in New York. The American pavilion during the last Architecture Biennale in Venice hosted the exhibition Spontaneous Interventions. Design Actions for the Common Good (2012) which showed 124 examples of social interventions, most of them developed by ordinary citizens.
- 8 In the late 1980s, the factories and warehouses in Shoreditch were in a sorry state after the departure of the textile industry. The turnaround came in the mid 1990s when alternative artistic initiatives, galleries and clubs moved into the derelict warehouses and dwellings. Shoreditch became one of the most dynamic and creative centres of London.